

Баяхмет ЖҰМАБАЙҰЛЫ

АСПАН ӘЛЕМІ СӨЙЛЕЙДІ

(Түрік қандасты қазақ халқының ежелгі наным-сенімдері)

Автор в статье делает анализ приводя примеры из разных легенд и рассказов о мире неба, говорит о верованиях которые сохранили свое значение в жизни казахского народа до сегодняшних дней, а именно это символические цифры «семь», «сорок», также «двенадцать месяцев», «названия годов», «действия» и т.д.

Yazar kazak halkının yaşam tarzında büyük önemi olan "yedi", "kırk" soyları ve "on iki ay", "yıl isimleri", "yıl saymak" v.s. hakkında, gökyüzü ile ilgili inançları çeşitli efsaneler, hikayelerle ispatlamaya çalışıyor.

Халықтың тұрмыс-тіршілігінде мызғымас наным-сенімге, психикасы мен бүтін мимикасына сіңіп, бүгінгі зерттеушілер арасында түрлі пікір тудырып жүрген «қырық», «жеті» сандары мен «он екі ай», «жыл аттары», «жыл қайыру», «амалдар» т. б. бәрі де әлі күнге дейін бір жүйесін таппай болжамдар арқылы талдау (анализ) жасалып келеді.

Ендеше осындай болжамның бір түрін мен де ортаға салуды жөн көріп отырмын.

«Қырық» саны. Сандарды болжамға салып зерттеушілердің бірі Уан қы: «Түрік тілді ұлттардағы тылсым қырық цифр Х, немесе 10 (10 + 10 + 10 + 10) формасының нәтижесі. Себебі, шығыс, батыс, терістік, түстік сынды бағыттық ұғымдарымен қатысты, ол мезгіл, мекеннің жоғары шектілігін, санның мәнін білдіреді» [1] деген екен. Бұдан басқа халықтың ежелгі дастан, қиссаларында да: «Қырық күн ойын, қырық күн тойын жасау», «Қырық күн жол жүру», «Қырық құлаш күйрығы бар», «Қырық құлаш семсері бар», «Қырық түйе тарту-таралғы», «Қырық бөлмелі сәулетті сарай», «Ханның қырық батыры», «Ханзаданың қырық нөкері», «Батырдың қырық серігі», «Патшаның қырық әйелі», «Қырық қаракшы», «Қырық күн шөл», «Қырық шілтен» дегендер айтылса, күнделікті тұрмыста да: «Қырық қадам аққан судын арамдығы болмайды», «Адам (сәби) дүниеге келгенде қыркын тойлап, өлгенде қыркын беру», «Қырық күнге дейін шырақ өшірмеу», «Әйел босанған соң қырық күннен кейін жуынуы», «Қырық жас, жас ортасы саналуы», «Қыркында қырқа асу», «Аллах тағаланың қырық күнде адамды балшықтан жасап шығуы», бұдан басқа «Өгіздің ұлы қырық күннен соң жүріп кетуі», «Батырдың қырық күн ұйықтап оянуы», «Өгіз хан ұлына қырық орындық, қырық үстел жасатуы», «Өгіздің ордасының екі босағасында қырық құлаштан екі сырық орнатып, басына алтын мен күмістен тауық бейнесін орнатуы» [2], «Әйелдің қырық айласы», «Әйелдің қырық пышағы»,

«Қырық бір күмалақпен болжам жасау», «Қырық шөптің басынан шипа жасау» т. б. міне бұның бәрі-бәрі «неге» деген сұрақтың төнірегiнен озбайды, ал қырықтан кейiнгi ендi бiр «төрт» санына үнiлер болсақ та «Құдайдан түскен кiтап – төртеу», «Құдайдың жақын перiштесi – төртеу», «Мұхаммед пайғамбардың жақын досы – төртеу» [3], «Төрт күлақты камыр», «Дүниенiн төрт бұрышы», «Қазақ халқының ханға төрт уәзiр, төрт би яғни биге төрт ақылшы сайлауы», «Төрт босағасы берiк» – осылардың бәрi бiр-бiрiмен байланысып жатыр ма десек, Күлтегiн ескерткiшi және Өгiз хан ислам дiнiнен бұрын бар емес пе деген сұраққа қаламыз, қарияларымыз айтатын «арғы тегiмiз төрт түрiк, кейiн әр түрiкке он тайпадан қосылып қырық болып тарадық» деген шежiрелiк дәлелге барып тұрақтайын десең тағы халқымыздың тұрмыс-тiршiлiгiнде наным-сенiмге айналған аспан денелерiне қатысты қырық және төрт сандарына үнiлгiмiз келедi. Қазiр ғылымда күн мен шеткi планеталардың бiрi плутонға дейiн қырық астрономиялық өлшем, яғни күн мен жердiн қашықтығына қарағанда бұлардың арасы қырық есе алыс деп межелейдi [4]. Осыған негiздес халқымыздың адамның дүниеге келiп-кетуiне байланысты аспанда қырық жұлдыз болады, «пенденiң (сәбидiң) қырық перiштесi болады, қырық шiлдесi қырық күнде не жақсылықты не жамандықты жеткiзiп үлгередi» [5] дейтiнiнiң бәрi осы қырық жұлдыздан тiлек тiлеу, – дейдi екен ескi көздер.

Қарияларымыз айтқандай, «адам баласының қырық жұлдызы болады, осы қырық жұлдыздың қайсысында туғанына қарап, сол адамның тағдырын белгiлейдi. Адам дүниеге келген соң тiршiлiгiндегi жамандық-жақсылықтың барлығын жұлдыз бiлiп ескерiп отырады. Сондықтан да «жұлдызы жарық», «жұлдызы өштi», «топырағы жеңiл», «сары жұлдызша қадалды», «жұлдызы оңалсын» деген сөздердiң төркiнi осында дейдi. Мiне бұл жоғарыда айтылған сандармен жұлдыздардың қатысты екенiн дәлелдейдi.

Кейбiреулер «адам тағдыры қырық жұлдызбен қатысты екен» дегенге, аспаннан қырық жұлдыздың атын тауып бере алмайтындығымызға шүбәланады, қырық емес «адам тағдырының әр күнiне бiрден жұлдыз болады» деушiлер де бар. Сөйтсе де пiкiрiмiздi дәлелдеу үшiн аспандағы жұлдыздарды халқымыздың қалай айтатындығы жайында бiрнеше жұлдыздардың атын ортаға салайық.

Әдетте, көп айта беретiн «тоқты», «торпақ», «шаян», «арыстан», «бикеш», «мизам», «балық», «егiздер», «сүмбiле», «зәура», «какырап», «сәуiр» сынды он екi жұлдызды ауызға алмасақ та, ақпан – амал, күт – балық, наурыз – жаңа күн, азира – жарық, саратан, үркер, сүмбiле (сиыр юс), мизам (орюн) таразы, қауыс – жақ, садақ, қақырап – шаян, шiлде тамыз – ай, жұлдыз, жамал – қозы, сәуiр – өгiз, асат – арыстан, жодай – лақ, далу – қауға, мәттiқа – жұлдыздар тобы, жетi қарақшы, үлпiлдек, ақбозат, көкбозат, темiр қазық (полярлық жұлдыз), есек қырған (юпитер), үш мерген, алты арқар, сары жұлдыз, күйрықты жұлдыз, шолпан, жарық жұлдыз, марс жұлдызы, апта айналысына қатысты алты жұлдыз бар, аты белгiсiз, бағдар

белгілейтін он екі жұлдыз бар, аты белгісіз, таутеке, бүркіт, күшік, түлкі, ерендіз, үйкі, көтек, сарқан – ала бел өгіз, кәбеллә – ең үлкен жұлдыз, араға (*белгісі қойылған жұлдыз аттары түгелдей астрономия ғылымында анықталған аттар) (жеті қарақшының сабындағы қызыл жұлдыз) әлдебаран – (алты айыр), айдаһар, үлкен арлан, берсей, *кәпеллә, *керік, *қарақұт (кәсюбея), *полюс, *сефеи, *аққу, *вака, *екипеця, *мерген, асап, *сферас, *протон, * 2 – арлан, сынар мүйіз, қанжар, алгор * (алты жігіт яғни арабша мистар), ит, Лира, *српус, *қалқан, жылан бөктерен, бүркіт, сефеи, *кәсирөпеи, *персеи, *барат, *кіяда, т.б. [5] жұлдыздың бәрін айтады. Міне мұндай болғанда аттары алмасып тұрса да қалайда тоқсандай жұлдыз аттары тұрмай ма, алайда халқымыздың аспан әлемі туралы түсінігіне шүбәланудан гөрі осы бір ғылымды жүйелестіріп, әрбір аталған жұлдыздардың атын ғана емес, тілін де сөйлеп бере алмай отырғанымызға өкінсек болатын көрінеді. Алайда «бір пенденің ғұмыры барысында кешкен күнімен тең жұлдыз болады, олар әр күнгі құбылысты тәңірге жеткізіп тұрады» деген түсінікпен жұлдызды тәңірдің тілі деу арқылы, жұлдыз арқылы болжау жасап, ауру емдейтін «жұлдызнама» (жұлдызға қарап болжау) қолданған. Осыған бір айғақ – бес жүз жылдың алдында жазылып қалған «Шипагерлік баянда»: «так жыл, так ай, так күндер немесе дөнгелек айдың соңына дейін такта туылғандардың жұлдызы қыбылада, оң маңдай жұлдыз болып, бұлар өмірінің басынан кейбірі соңында бақытқа бөленетін, қашан да ісі оңды, дәулетті болып, ыстық қанды келіп, семіздік, жүрек, қазан толмас, іш керне, қан тамыр қатаю ауруларына тап болады. Ауруға шыдамды, дәріні қанағат етеді, өңі қызыл шырайлы, қара торы болып, ет жеңді, тәкаппар, уайымшыл, қызықшыл, өзіне ұстамды, жинақы, бірақ та мінезі шапшаң, аузы тез, сөзі келсе – келмес» десе, «жылдың, айдың, күннің жұптарында, он бесіне дейін туғандардың жұлдызы артта, сол иық, сол майда-шүйде жұлдыз болып соры да, бақыты да тез, өмірі азапты болады, қол-аяғы, кеудесі ауырады, тынысы тарылу, тершең, ауруға шыдамсыз, ауруға секемшіл, азып-семіруі тез, өңі ақ құбаша, қара сүр болып, көп сөйлемейді. Кейде тым шешіліп кетеді, күдікшіл, күмәнді келеді» [6] т.б. Міне мұндай жұлдыздардың адам тағдырымен қатыстылығын жұлдыздар арқылы адамдардың психология, физиологиясын, тіпті болашағын да анықтауға болатындығын ескереді. Міне осылардың барлығы әшейін жазылып қалған нәрсе ме дейін десеніз, халқымыздың кешегі күні ғана емес, бүгінге дейін тұрмысында қолданылып келгенін аңғарамыз. Сондықтан жұлдыз тылсымы адамдардың наным-сеніміне, жосынына айналып, тылсым «қырықты» тудырып отырғанын аңғарамыз.

Жеті саны. «Жеті» саны жөнінде алуан түрлі болжамдар айтылады, мысалы: «Парсы мәдениетінің жетілік апта сынды календарлық болжамы», «өлімнің жетісін беру», «жеті күн қабірге шырақ жағу», «балаға жетінші күні ат қою», «жетінші күні бесік тербету салтын өткізу», «жеті атаның атын жаттау», «жеті ата араламай қыз алыспау», «су жеті қадам аққан сон адал

болу», «жеті жақсылық», «аруаққа жеті шам жағу», дастан-қиссалардағы «жеті күн жол жүру», «жеті күн, жеті түн», «жеті жасар бала», «жеті ұл табу», «жеті басты жалмауыз», «жеті ауыз өтірік», «жеті қабат жер мен көк», «жеті сарай», «Меккеге барғанда қағбаны жеті айналу» – бұлар қажылық сапарда өтелетін мүсылмандық міндеттер. Мысалы: Қағба, Сафа Маруа – таулардың аттары. Оларда ірі оқиғалар өткен. «Сафамаруа тауына жеті барып, жеті келу», «Минаға (Маруа) барып тас дінгекке жеті тас лақтыру» т. б. осыларға қарап Мұхаммед пайғамбардың жыл санауымыздың 621 жылы 7-айдың 27-сі күні түнде елшімен бірге жеті қабат аспанды аралағандығынан бұл күнді ислам дінінде «мидат» (аспанға шығу) мереке күні етіп белгілегендігімен қатысы бар ма десек [7], түркештер дәуіріндегі яғни VII ғасырдағы «Күлтегін құлпытасында», «әкем қаған он жеті ер атанды», «жиналып жетпіс ер болыпты», «қосын жеті жүз болыпты», «қырық жеті ер атанды», «әкем өлгенде інім Күлтегін жеті жаста қалды», «Күлтегін қой жылы 17-сі күні дүниеден өшті, 8-ші ай 27-сі күні жерленді», «мазат ою-өрнегін, жазба тасын мешін жылы 7-ай 27-сі күні тегіс аяқтаттық», «Күлтегін өлгенде қырық жеті жаста еді» деген [8] материалда дәл солай жазылған мына жетіге тұрақтанған сөздер халқымыздың тұрмысында қалайда жетімен байланысып жатқандығы тым арыда екендігінен ой тудырады.

Халқымыздың «әрбір адамның өмірін жаратып, тағдырын белгілейтін бір жұлдызы болады, белгілі бір адамның жұлдызы жоғарыласа оның басына бақыт, дәулет орнағаны, жұлдызы төмендесе бағы қайтқаны, жұлдызы ағып жерге түссе ол адам өледі» [9] деп болжам аңызымен қауышып тұрмай ма?

Халқымыз ежелден әзірге дейін аспандағы жұлдызға қарап «жұлдызым жоғары, сақтай көр» деп сыйынады. Ағып түскен жұлдызды көргенде жерге түкіріп «жауға көрін» дейді. Жоғарыда айтқанымыздай, әр адамның жұлдызы сол адамның мінез-құлқын, сыр-сипатын белгілейді. Мінез-құлқы бір-біріне қайшы адамдар өзара араз, «жұлдызы қарсы» делінеді. Жұлдызы жараспаған, отаспаған ерлі-зайыптыларды, бір жылдың бір ай, бір күнінде туғандар есебіне жатқызып, бұндайларға «Шипагерлік баянда» да маңдай жұлдыз бен шүйде жұлдыз, маңдай жұлдыз бен оң маңдай, оң маңдай мен сол маңдай жұлдыздары бір-бірімен өш, шығыспайтындығын, тіпті бір-біріне қастық істеп тынатындығын» [6] да ескерткен.

Адамның туылуы мен өлуіне қатысты «алты жұлдыз бар». Өкінішке орай, осы алты жұлдыздың аты беймәлім. Олар әр адамның ғұмырын, бақыты мен сорын белгілеп тұрады екен. Адам туа алты жұлдыздың біріне үшкын болып «митика», яғни «матқа» (жұлдыздардың түйіні мағынасында) жұлдыздарына барып қосылады. Енді сол адамның тағдыры аяқталғанда «митика» жұлдыздарынан ажырап ағып түседі екен. Осыған қарағанда адамдар туған соң жеті күннен соң ат қою, қырқынан шыққанын тойлау, өлгеннен соң жетісін, қырқын беру [11] т.б. әйтеуір қалайда жетіні тылсымдандырып сініруі жұлдыз тәлімдерімен қатысты ма деп ойлаймыз. Әйтсе де арабтардағы жеті күнді цифрмен немесе парсы тіліндегі хикметтер

арқылы халқымызға енген деп жеті санын шатастыруға келмейді. Өйткені парсы тілінде «як» (бір – бірінші) деген шәнбә (күн) мағынасында «якшанба» бірінші күн дегендік. Ду – екі, сән – үш, шор – төрт, пәнш – бес деген мағынада. Ол «жұма» деген араб тілінде «жиын, мәжіліс күні» мағынасында болғандықтан аптаның әр күнін жұлдызбен, жыл бұрын Вавилонияда сол кездегі белгі болған жеті шырақ «Күн», «Ай», «Меркурий», «Шолпан», «Марс», «Юпитер», «Сатурндардың» санымен орналастыруына қарап «апталық жеті күнді» ашқандығын ұғынған жөн сияқты.

Әйтсе де жоғарыда айтылған жұлдыздардың адам тағдырына қатысты алты жұлдызы «Үркер» жұлдызы ма деп те ойлаймыз. Мұнда халқымызда үркердің әр жұлдызы әр аптаның аяғы, үркердің шығуы мен батуы, оның өзгеріс бейнесі ауа райын болжайды дейтін болса, «үркер» жұлдызын халқымыз сиратты жұлдыздардың ішінде ерекше шок жұлдыз екенін әбден біледі. Тіпті «үркер» алтау болады, жанында бір жарық жұлдыз қосалқы жүріп, сонымен жетеу болады дей келіп, «қатып қалған қайысқа сорпа бүркер, аспандағы жұлдыздың алтауы Үркер» деп күз күнінің белгісі ретінде «Үркер» жұлдызының көтерілген бейнесін анықтайды.

«Жеті» демекші, халқымыз «Жетіқаракшыны» да адамдардың тіршілік жолына байланысты етіп табынады, бұл жөнінде зерттеушілер «Индия», «Чаушян», «Моңғолдардың» да объектісі осы «Жетіқаракшы» болғанын дәлелдейді [1]. Әлем зерттеушілері жеті санын зерттей келіп «Жетіқаракшы», «әлемдік дінгек» деп анықтаған екен. Бұған қарағанда біз айтып отырған (жұлдыздардың түйіні) «мынтаққа» жұлдызы осы болуы да ғажап емес. Десе де біздің халқымыз үшін «Жетіқаракшы» да, «Үркер» жұлдызы да тым тылсым. «Үркер» арқылы ауа райын болжап, жыл, ай, күндердің райын байқап отырады. Мысалы: «үркерлі айдың бәрі қыс» деп айдың үркерді басып өтуін тоғысу екенін, үркердің айға жақындауын «үркердің айдың қолтығына кіруі, үркердің айға таяп өтуін, ауыл үй қонды» деп дәл басып білген. Халқымыз қаңтардың 11-күні тоғас, 12-күні ауыл үй қонып, 13-күні қаңтарылды. Үштің айының 9-күні тоғас, 10-күні ауыл үй қонып, 11-күні өтеді. Бірдің айының 7-күні тоғас, 8-күні ауыл үй қонып, 9-күні өтеді. Көкектің 5-күні тоғас, 6-күні ауыл үй қонып, 7-күні өтеді. Мамырдың 3-күні тоғас, 4-күні ауыл үй қонып, 5-күні өтеді. Осыдан үркер жамбасқа түсіп қырық күн шілде жатады. «Үркер жерге түспесе жер қызбайды» деу осыдан. Ал үркер суға түссе жаңбырлы, құрғаққа түссе қуаңшылық, тасқа түссе шілдігір ыстық болады деп бақылайды. Қырық күн шілдеден соң «сарша тамыз» келіп үркер қайта көтерілді. Бұл «қатып қалған қайысқа сорпа бүркер, аспандағы жұлдыздың алтауы үркер» деп мал да қызылданып, сорпаға жарағанын айта келіп, «үркер жерге түскен соң жылқы басып жатыпты, қырық күн өткен соң жылқы кезегін сиырға (кейде ешкіге беріпті делінеді) берген екен. Үркер сиырдың аша тұяғының арасына сытылып шығып кеткен екен» деп үркер жұлдызының көтерілуін дәлелдеп берген. Осындай аңыз, нанымдардан халқымыз аспандағы күн, ай, жұлдыздар

арқылы ауа райын болжауға ғана емес жұлдыздардың құбылысымен дос-дұшпанын, болашағын, тағдырын аңғарып отырған. Мысалы: «тылсым жеті санымен» адамдардың туылу, өлуіне қатысты алты жұлдыз, яғни үркерлермен тілдесіп жатқанын айқындауға тырысады. Халқымыздың осы ойларын бүгінгі ғылым арқылы салыстырғанда жоғарыда айтқанымыздай Сатурнның арғы жағында «Уран», «Нептун», «Плутон» атты жетінші планеталардың адам психологиясы мен табиғат сырына тікелей әсері бұдан шындығын дәлелдеудің тағы бір негізі: «адам денесінде жеті қабат тері болады, жеті жұлдыз, жеті қабат аспан, жеті қабат жер, осы жеті қабат теріге түрлі ауа, нұр, құбылыс жағынан тәсір жасаумен ауру пайда болып әрі кері әсермен аурулар басқа тәсірлермен жазылып қалпына келеді» [11] деп тамаша шындық арқылы «жеті» туралы дәлел айтады.

Мүшелдік жыл қайыру. Жыл қайырудың арғы тегі «Күлтегін ескерткішінен» дерек береді. Ескерткіш жазуда «Күлтегін қой жылы 17-сі күні өлді» [8] делінген. Міне бұл мүшелдік жыл қайырудың бұдан да ары кезде болғанын дәлелдейтін анықтама.

Жыл қайыру он екі хайуан атымен аталады. Не үшін он екі хайуан атымен аталды деген сауалға Махмұт Қашқаридың «Түркі тілдер диуаны» атты еңбегінде: «Соғыс болған жылдарды жұрт жадында сақтай алмай қоғамның бұйыруымен он екі айға аспандағы он екі жұлдызды белгілеу арқылы он екі хайуанды суға айдап түсіп, қайсысы бұрын түсіп шыққанға қарай жыл атын қойған» [12] деуі, халқымызда қазірге дейін айтылып жүрген «жыл басының тышқан болуы, күннің шығуын көруге бәсекелескен хайуандар ішінде тышқан түйенің басына шығып алып жыл басы болып, түйе бойына сеніп жылдан күр қалыпты» деген аңызымен мазмұндас келеді. Сондықтан Махмұт Қашқаридың да жыл жөніндегі баяндамасы халықтық аңыз екендігі белгілі. Ал бертіндегі 500 жылдың алдындағы Әз Жәнібек дәуірінің данасы Өтей Бойдақтың «Шипагерлік баян» кітабында да жыл қайырудың бүгінгі жыл қайыруымыздан өзгешелігі жоқ, тек бір адал, бір арам болудағы айырмашылығы ғана бар көрінеді. Ендеше жыл қайыру неге он екі хайуан атымен болады деген мәселе үстінде және сұраулы қаламыз.

Десе де Махмұт Қашқаридың «аспандағы он екі жұлдызды белгілеу» [12] дегеніндей, халқымыздың жыл қайыруға он екі хайуанды аспан әлеміндегі күн жүйесіндегі он екі зодиак есебіндегі «тоқты», «торпак», «егіздер», «шаян», «арыстан», «бикеш», «мизан», «сарқан», «мерген», «сушы», «балық» осы он екі жұлдызбен әрқайсысында бір айдан аялдайтындығы (тоқтап тұру емес, өту мерзімін айтады) осы арқылы әр үш жұлдызға үш ай уақытпен өту арқылы он екі жұлдыздан өткенше төрт маусымның пайда болатындығын дәлелдей келіп, әрбір ай, күн, сағатына қарай сол уақытта туылған адамның тағдыры он екі жұлдызға қатысты болатындығын айтады. Тіпті он екі жұлдыздың сол кездегі ішкі ерекшелігіне қарай сонда туылған адамның мінез-құлқы, сана-сезімі, бақ пен соры – бәрі-бәрі байланысып жатады дей келіп, он екі жылда мүшел жас айыру, әр он екі,

он үш жылды бір мүшел шығарып, бұларға да жұлдызбен тағдырластығын ескере келіп, ағаш, темір, от, жер, су сякты заттармен салыстыра, ғұмыр – өлім, бақ – сор межелеп, «мүшел жылды» қатер жыл ретінде санайды. Мысалы: жылқы жылды адамды «жұлдызы жарық, өлімі таңмен таласып кетеді, бақытты, бірақ топырағы жеңіл, мінезі шапшаң, адамдармен оңай іштесе қоймайтын, әйтсе де мүшел жасында абайламаса қатер негізінен (дұшпанынан) не тұтқиыл болады» деп есептейді. Бұған қарағанда таңмен таласатын жарық жұлдыз өзімізге белгілі. «Ақбозат» пен «көкбозат» болуы мүмкін ғой. Ал қой жылғы адам немесе «тоқты», «қамал», жұлдыз жылғы адамның мінезі ауыр, зерек, бірақ аурушан, пысық, адамдармен шығысымды, бірақ топырағы жеңіл, орташа шарықты тұрмыс кешіретін, өлімі ажалдан болады. Мүшел жыл абайлау, ауыр қатер дей келіп, осы жылы ауа райы күбылмалы, жыл басы жақсы болса да қыс ортасы қатты, қыс аяғы тез шығады. Бұл жылы үркер суға түседі дей келіп, қалайда он екі жыл, он екі хайуан, он екі жұлдызбен тәуелденіп бәрі адамдармен тағдырлас, табиғатпен қатысты болатындығын мойындап, он екі цифрының жұлдызбен қатыстылығын айпарадай етеді.

Он екі ай мен амалдар. Ай мен амалдар туралы пікірлерімізді түсінікті әрі факті етіп көрсету үшін мақаламыз сәл ұзарса да халықтық астрономиялық аңызар туралы тоқталып, оларға талдау жасауымыз керек болды.

1-аңыз. Ертеде От амалы атты бір бай болыпты. Оның бәйбішесінің аты Наурыз екен. От атты ұлы, Әз атты келіні, Заура атты қызы, Ақпан атты қойшысы болыпты. Ақпан қаңтардың он жаңасында қойын отарға айдайды. Ақпан қойды айдап ауылдан алыстап кеткенде қалың қар жауып, ақ мылтық боран алты күн соғып, қой қырылып, Ақпан үсіп өледі.

Қаңтардың жиырма жаңасында қой мен қойшыны іздеп От аттанады. Ол үйден шыға дауыл шығып алты күнге созылған боранда От та үсіп өледі.

Бірдің айының он жаңасында із-тозсыз кеткен мал мен жанды іздеп Әз келін жолға шығады. Түкірік жерге түспейтін аязда он бес күн жүрген ол да үсіп өледі.

Бірдің айының жиырма жаңасында Наурыз бәйбіше де мал-жанын іздеп жолға шықпақшы болады, күн райы бұзылып қапалақтап қар жауады. Осыдан бес күн бойы жауған қар құрық бойы болады. Қалың қарда жолға шыға алмаған Наурыз бәйбіше қап түбіндегі әр түрлі дөндерден тілеу көже жасайды.

Көкек айының он жаңасында мал-жанын іздеуге Наурыз бәйбіше шығады. Бұл кез жер бауыры жіпсіген, күн көзі ашылған кез екен. Екінті еңкейе ауа райы бұзылып боранға айналып Наурыз атты қарт та өледі.

Мамырдың он жаңасында тағы боран-шашын болады. Көрші ауылдан шоқ әкеліп от жақпақ болған Зауза бикеш сары атына мініп жолға шығады. Ақыры боранда адасып Зауза да сары аты да жоғалады. «Сары атты зауза» амалы осы екен.

1-аңызға талдау. Мұнда қаңтар айынан мамыр айына дейінгі төрт мезгіл сөз болған «ақпанды» халқымыз жұлдыздың аты дейді. «Ақпан» деп жүрген қаңтардың 14-, 19-күндері «ақпан» жұлдызы батыстан пайда болып жарқырап көрінеді екен. Егер ай басында көрініп қалса, ай ортасында алты күн боран болады. «Алты күн ақпан», яғни «ақпан – тапқан алты күн, қысып кетсе қатты күн, кемелекті кетеді, шекпенді шертеді» деп «үштің айына» жатқызады. Бұнысы қыстың үш айына тең ай демекші. Ендеше аңыздарда «ақпан орындарында кетсе» әзіргі амалда ақпан амалы 10–15-күндері деседі. Бұл күніміз ақпан жұлдызы емей не?

«Қаңтар» үркердің қаңтарулы қалғаны немесе жан-жануар алдағы қиын күнде өздігінен қаңтарылатындығы айқын. Ал қаңтар айында үркер (жұлдызы) ай басында таңнан жамбастап көрінсе, бұл айдың жақсы болғаны, ай аяғын ала «от» (жұлдыз) қиыр шығыстан қадалып алса және боран – шашын қатты болады екен. Аңызда «от алты күннен соң өледі». Халық түсінігінде «от» ұқсас жұлдыз болып, «Диуани түркі лұғатта», «күлпытас» та «от» сиыр жылын меңзейді. «Құтты білікте» «қозы жазғы жұлдыз онан кейін от келер» [12] деп көрсеткен. Бұған қарағанда жоғарыдағы «от жұлдызының уақытымен «от» амалының орны ауысқан сияктанады. Ал «үркер» араб тілі болып, қазақшалағанда «бұқа» мағынасындағы қыс күндері көп көрінетін жұлдыз. Сондықтан да халқымыз «үркерлі күннің бәрі қыс» деп үркердің қыста болатындығын анықтаған. Сондықтан аңыздарда «от» боранда өлетін себебі осыдан болса керек.

«Әз – аңызда жоғалған малдың артынан Әз келін кетіп үсіп өледі», «әз» жұлдызын «әу», «азиза» жұлдызы деп те атайды екен. Бұл жұлдызды енді біреулер «бірдің айында көк аспанда дәл төбеден пайда болатын жұлдыз он бес күн қадалып тұрып жоғалады мыс. Осы «әз» жұлдыз әдетте, көк аспаннан төңірегіне нұр шашып жарқырап жымындап тұрады екен. Дәл осындай жарығын маңына шашырап тұрса ғана алдағы күні немесе ертеңгі күннің райы жақсы, сарғайып қадалып алса аяз болады деседі. Сондықтан да халық «қыстың басы енді ғана басталды» деу арқылы «бірдің айы» десе керек. «Бірдің айында жұтасаң бірден сараң бересің» деп қыстың суығының көбі кетіп, алдағы шуақты күнге тез жетуге Әз ана тілеу жасамады ма? «Әз болмай мәз болмайды» деседі халық.

«Наурыз» аңызда: «Наурыз бәйбіше тілеу тілейді», ал халық бірінші айдың 20–25-теріндегі амалды «наурыз» дейді. «Наурыз», «норыз» атты французша жұлдыз аты, қазақша (жылылық) мағынасында, «норыз» жұлдызы – наурыз айының аяғында бес не жеті күн таңмен таласып сөнетін жұлдыз. Осы аралықта наурыз жұлдызы көрінбесе қыс аяғы созылу қаупі бар-мыс (әзіргі от амалы ескіше осы айда келеді екен), ал «от» амал болып жүр, «от», «ыұт» атты (балық) мағынасындағы жұлдыз «наурыз» жұлдызы жоғалған соң кеште терістіктен жап-жарық болған «күт – от» жұлдызы көрінеді, егер осы жұлдыз көрінбесе қыс аяғы ұзарады, апат болады. Ал ел орнына отырып мал қораланғаннан кейін «от» қадала қараса, жаз шығып

қыстың ақырласуының белгісі екен. Міне бұл мөлшермен 3-ай 12–15-і күндері жоғарыда айтқан қозыдан кейін келетін «от» міне, осы болмады ма? «Жаз жайлауын саз деймін, наурыздан соң жаз дейміз» деп наурыздан соң күн қарға адым ұзарып, күн мен түннің теңесіп, күн жылып жаз хабаршысы көкектің дауысы естіледі. Жер көгеріп, қыстан шыққан ел мен малдың да көсегесі көгерген кезді малшы қауым «көкек» айы деп, осы айдан жылылыққа қарай «от» жұлдызын амалға айландырып «от келді, шаруаның артына күт кірді», «от амалы отын алып келеді, отын алып келмесе, шотын алып келеді, жақсылыққа басса от алғанша, жамандыққа басса ойылғанша» деп қорытындылайды. Әйтсе де «қамам» (көгершін) жұлдызы осы айда пайда болатындықтан «көкек» аталған деуге де ойлануға болады.

«Зауза» – зауза аңызда өледі. Ал амалда «саратан», «зауза» екі амал осы бір айдың бас, аяғында келеді. «Зауза», «жауза» деген (шекілдеуік) мағынасындағы жұлдыз. Біреулер 4-айдың 2-күндері түстіктен пайда болатын екі жарық жұлдыздың бірі «зауза», бірі «саратан жұлдызы» дейді, екі жұлдыз тезден ғайып болса боран-шашын болады, мал мен жанға қауіп болады. «зауза бұрқырап ызаланып кетті» дейді. «Құрық бойы қар жауса, құлдың малы өлмейді» деген кез осы шақ деседі. Енді біреулер «зауза» жұлдызы 3-айдың аяғы, 4-айдың басында түн ортасы ауа үркермен тілдесіп бәсекелесе жылжитын екі жұлдыз деседі. Егер үркермен екі жұлдыз бәсекелесе, қыс аяғы ұзарады, апат болады, үркерден арқан бойы алыс қалса онда жаздың шыққаны деседі.

«Саратан», «зауза» амалы «сәуір» (өгіз мағанасында) жұлдызбен бірге қосылады. Бұл кезде күннің өз орбитасында кезігетін он екі зоряң шоқ жұлдызы басып өтетін уақыт десек олар: «қамал», «сәуір», «саратан», «зауза», «әсет», «азира», «мизам», «ақпан», «қауыс», «жади», «дәлу», «от» болып сап түзеиді. соның бірі «сәуір» жұлдызының 2 – айы біз айтып отырған кез жанаша 3 – ай аяғы 4 – ай басы осы «сәуір» немесе «көкек» де күннің көл айналған жайы бар, жер қызып орман жақтан көкек шақырады, «сәуірдің» бұрқак – бұрқак бұлты көл жағалаған аққудай көк аспанның көгілдір күнбезіне қонақтаса жоғарыда айтқан «саратан» мен «зауза» жұлдызының «сәуір» жұлдызына қосылғаны емей не?

Ал «ғұта» көбелек делініп қозы мен «от» жұлдызынан соң «ерандіз», «қошық» атты екі жұлдыз келетінін айтады. Мұндағы «қошық» әзіргі «жеті қарақшы» екеніне шүбәланбасақ та «ерандіз» жұлдызы жоғарыда айтқандай «қошақпен бірге жүреді» деуіне қарағанда «ақбозат» пен «көкбозат» болуы мүмкін. Қалайда халқымыз «сәуір жылдың ақырласуы» дей келіп «сәуір болмай тәуір болмайды» деп сәуірден соң барлық жан-жануар жәндіктердің мамырлай басып, таудан бұлақ сырғып, сынғырлай ақса, төрт түлік мал да көкке тойып іші шығып, ақ сүтін күркіреткен молшылық жағдайға қарап «мамыр айы май ішек» дейді.

Ал «саратан» (ала бел өгіз) мағынасында, біреулер осы жұлдызды 4-ай басында пайда болатын жұлдыз деседі. Енді біреулер «көкектің» дөңгелек

айының басында кеш бата түстіктен көтеріліп дара үш жұлдыздың аралығында болады дейді. Осы жұлдыз ашық шаңқиып көрінсе жаздың шыққаны, алғы үш жұлдызбен сағымы тұтасып қоралана көрінсе апат болады екен деседі. Қалайда «саратан» жұлдызы маусымның басында пайда болатын көрінеді. Өріс мыңғырған, төлі жамыраған, он сегіз мың ғаламға тіл бітіп, көл сағым ойнап, аспанда боз торғай әндетіп, ауыл түтіні жер ошақтан көтеріліп, төлдер асыр салған кезде қалайда бір жылдың жарымы өтіп ендігі бір қыстың дайындығы бастайтын кезі дегендеи осы айды «маусым» деп атаса керек халқымыз.

2-аныз. Ертеде біреудің үш ұлы, бір үлкен алып өгізі болыпты. Өгіздің басы мен бөксесінің аралығы күндік жол екен. Ағайынды үш жігіттің үлкені бас жағын, қарын тұсын ортаншысы, бөксе жағын кішісі қарайды екен. Бір күні кенжелері жарым күн жүріп ортаншы ағасына, ортаншы ағасы екеуі жарым күн жүріп үлкен ағаларына келіпті. Өгіздің шөп жемеі, бүйірі шықпай, жапаламай тұрғанын кеңесіп, өгізді бір үлкен көлге апарды. Өгіз көлдің суын тауысып ішіп қойғанда, көлдің түбінде жатқан алып жайын өгіздің өзін жұтып қояды. Су таусылған соң көлдің бойындағы күстар ұшып кетеді. Ел көшеді. Сол кезде күннің көзін қара бұлт қаптап, қанатынан қар, түмсыынан мұз тамған қара күс келіп өгізді жұтқан жайынды іліп, шырқау көкке көтеріліп кетіп, таудың бөктерінде жайылып жүрген қойдың ішіндегі таудың бііігіне жайылып шығып алған көк серкенің бауырында желмен жауыннан паналаған қойшы отырғанын көрген – күс, дәл көк серкенің мүйізіне келіп қонады да жайынның ішіндегі өгізды боршалай жеі бастайды. Сол кезде өгіздың жауырын сүйегі келіп қойшының көзіне түсіп кетеді. Қойшы орнынан тұрып, қойын айдап үйіне келді де «көзіне бір нәрсенің түсіп кеткенін айтады» бәйбішесі оның көзіндегі жауырынды алып тастайды да, ауылдары қоныстарын ауыстырып көшкенде әлгі жауырын жұртта қалады. Көшкен ауыл айналасы қырық күнде көлдің жағасынна келіп қонады. Бәйбіше қырық күндік көлден аттап өтіп қырық қап тезек тереді. Ескі жұртта қалған әлгі жауырынның үстіне қойшыбайдың ауылы келеді. Бәйбішесі босанып баласы қырқынан шығып, ауыл соны тойлап жатады. қойшыбай өзі тауып алған жарты терімен балаға бөрік істемек болып өлшегенде маңдайына жетіп төбе жағына жетпей қалады. Ақыры жолаушылар өздері алған жарты теріні қойшыға байлайды. түлкінің тұтас терісі балаға бөрік болады.

2-анызға талдау. Үш ұл, бір алып өгіз болуы, үш ұл «үш мерген» не «үш арқар» жұлдызы, ал өгіз араб тілінде үркер мағанасындағы жұлдыз. қыс бола үркер (бұқа) туа «үш арқар», «жеті қарақшы» жұлдызын төңіректел жүретіні шындық.

Анығырақ етіп айтқанда, үркер мен ай қатарласқанда үркердің ай тасасында қалуын «тоғас» есебі ретінде есептеп «қаңтардың» 11-күні тоғас, «кейбіреулер 20-сы дейді) 12-күні ауыл үй қонып, 13-күні қаңтарылады.

Міне, мұндағы «қаңтарылу» үркердің төбеге келіп қаңтарылуы. Сондықтан да «үркерлі айдың бәрі қыс» делінуі аңыздың қысқы мезгілін аңғартады.

«Жайынның» өгізді жұтуы «үркер» (бұқа) жұлдызының «жайын» (от жұлдызы) жұлдыздар тобына деңгейлесуін, яғни солармен тоғысуын меңзейді. «Көк өгіз және оны жұтқан жайынды алып кара құстың әкетуі» осы айларда немесе көкек айында пайда болатын «ғамам» (көгаршін) атты жұлдыз болуы ғажап емес, міне бұл кезде үркер көтеріліп қыс ортасының аяғын меңзеп отыр.

Ал «көк өгіздің жауырын сүйегі қойшының көзіне түсіп кетуі» үркердің әмендеп жамбасқа түсуі. Мұнда үркердің үсті көрінуі жауырынға ұқсатылса, үркер жамбасқа түскен соң жаз шықпай несі қалды. Бұл «ғамам» жұлдызы айып салса, көкек айының 5-күні тоғас, 6-күні ауыл үй қонып, 7-күні шығуына жол аша келетін көрінеді.

Ал «қойшының, көк серкенің бауырынан қозғалуы» жаздың қамымен үркерге түсуі «көк серке» аталатын «жади» жұлдызының көтерілуімен жер бетіне жылылық пайда болатынын айтса керек. Өйткені «жади» жұлдызы шыққанда, үркер жұлдызы көрінбей төмендеп кетеді деседі қаряларымыз. Міне бұнысы «үркер жерге түспей жер қызбайды» деп қорытындылауының себебі осыдан.

Аңызда «өгіздің жауырынына қонған қырық жолаушы үркер жерге түскеннен кейінгі қырық күн шілдені меңзейді, шілде бізде «ай», «амал» аттары болып отырғанымен кей қарияларымыз жұлдыз деп таниды екен. Ал ерттеушілеріміз әзір «Парсы тіліндегі қырықты меңзейді» деп жүр, кейбіреулер «шілде – жас, бас» немесе «қырық» дегенді білдіреді дейді. Ал аңыздағы жолаушылар жауырынның үстінен кетуі қырық күн шілденің бітпекталуын немесе шілдедегі қырық күн өтіп «сарша тамыздың» қырық күні өткен күн өтіп қайтадан үркердің көтерілуі. Міне бұл кезде шөптің буыны қысып, мал семіреді. Халық мұны «үркер туды, сорпа ас болады» дейді.

Аңыздағы «түлкі терісінің баланың басына өлшенуі, күздің күнгі түн мен күндіз тенелген таразы аталатын «мизам» жұлдызының туып, ауа райының ауыспалқындауы, өйткені «таразы туса таң суыйды» деп халық бекер айтпаған. Міне осы аңыздың да өн бойындағы атаулар жұлдызбен қатысты болмады екеніне назар аударсақ.

3-аңыз. Үркердің қызы Үлпілдекті алып қашуға жеті қарақшы, темір қазықта арқандаулы тұрған ақбозат пен көкбозатты айналсоқтап жүріп, әуелі Үлпілдек қыз ғайып болып, ағарып атқан таңмен жеті қарақшы да кетеді.

3-аңызға талдау. Жоғарыда айтқанымыздай, үркерлі ай қыс және күз мезгілдері. Ал жеті қарақшы «Түркі тілдер диуанындағы» «Жетікен», «Қошты» жұлдыздар болып «Ерандіз» (егіздер) жұлдызымен бірге болуы жоғарыдағыдай «ақбозат пен көкбозат» жұлдызымен бірге болуында, өйткені халқымызда «жеті қарақшыны» бағдар талдауға көп пайдаланғандықтан «жеті қарақшыны танымаған жеті қараңғы түнде адасады» деп бекер айтпаған. Сондықтан да гректердің «уақыт құдайы» деуі де осыдан болса

керек. Себебі біздің халқымызда түндерде Жетіқаракшы жұлдызын оң иыққа алып солтүстік полюсты бір тәуліктің 6 сағатында 60° , 12 сағатында 180° бұрылыс жасауына қарап бағдар, уақыт белгілейді. Ал Темірқазық жұлдызын да халқымыз «маңдай алды жұлдыз» деп те атайды. Мұны жұлдыздың аты емес, адасқанда Темірқазықты маңдайға алатындығын меңзейді. Ал жұлдыздардың ішінде үнемі өзгермей жап-жарық болып тұратынына қарағанда арабтардың «мантақа не митика» (жұлдыздардың түйіні) деп аталатын жұлдыз осы «митика» жұлдызы болар деп ойлаймыз.

4-аныз. Түн қараңғысында есектерін жібермей, таң ата отқа қоятын жүргіншілер бір күні таң атып кеткенін көріп, есектерін отқа қойып, қайта ұйықтап қалып оянса және таң атып келе жатқанын байқайды да, есектерін байқаса түгел қасқыр қырып кеткенін көреді. Сөйтсе өздері түнгі жарық жұлдыздың сәулесіне алданып қалғанын ескеріп осы бір күнді есте қалтыру үшін сол жұлдызды «Есекқырған» деп атапты.

4-анызға талдау. Аңызда мезгіл айтылмаған. «Есекқырған» жұлдызы (Юпитер) – Оңтүстіктен түн ортасынан кейін жарқырап шығатын жұлдыз. Ол жыл 12 ай болады. Бірақ күз күндері ерекше нұрланады деушілердің пікірі де дұрыс көрінеді. Себебі есекпен кіре тарту, ұзаққа жол жүру, күз, жаз күндері болмаса қыста жүре алмайды ғой. Ал «есекқырған» жұлдызы суықта (қыста) ашық көрінсе қыс аяғы қысқа, бірақ та қыс қатты болады деушілер бар. Ескере кетер жоғарыдағы төрт аңызда да күні бүгінге дейін халқымыз қыс күйбеңімен ғана есептесетіндігін жаз күндеріндегі амалға диқат етпегендігін аңыздан да көре аламыз.

Жоғардағы космогондық төрт аңыздан халықтың өзінің шаруашылық күйбеңінің қажеті үшін, өздерінің әмәлиятына үйлестіре отырып, аспан жүйелерінің сырын аңғарып, олардан дұрыс пайдалана білгенін аңғарамыз.

Біз пікірімізді жүйелендіру үшін төменде он екі ай, амал, жыл қайыру, бұларды халқымыз қалай пайдалана білгеніне тоқталып көрейік.

Он екі ай және ай аты. Халқымыз бір жылдың 360 күннен құралатындығын, бұл жер өз серігі айды ілестіре күнді $4/1$ 365 тәулікте бір айналып отыруы арқылы 12 жұлдыздан 12 ай құрам табатындығын айқындайды. Ал осы 12 айды дәлелдеітін 12 жұлдызға қарап халқымыз өз алдына үштің айы (қаңтар), бірдің айы (ақпан), көкек (наурыз), мамыр (көкек), маусым (мамыр), шілде (маусым), тамыз (шілде), мизам (тамыз), қазан (қыркүйек), қараша (қазан), желді (қараша), қаңтар (желтоқсан) деп атауын зерттеушілер айтқандай, халқымыздың өзінің шаруашылық жайына қарап, табиғаттың құбылыстағы тіршілік күйбеңіне жеткізер залалы мен қолайлылығын ескере қалыптастырғандығы шындық. Әйтсе де осы он екі айға, он екі мүшел жылға жұлдыздарды тәуелдеуіне талай кешулерді бастан өткізіп бүгінгі ұрпақтарымызға жетіп отыруы түрік мәдениетінің жауһары «Құтадғу білікте» он екі жұлдызға былайша айқын жауап берген екен.

«(1) қозы жазғы жұлдыз. Одан кейін (3-, 4-ай), (2) от кірер, (3) ерендіз, (4) қошықпенен жақын жүрер (5-, 6-ай) көріңіз, (5) арсыланмен көрші, (6) бидай басы сонан соң (9-, 1-ай), (7) үлгі, (8) шаян, (9) жақ оның есі және келемейі, (10) лак, (11) күнек һәм, (12) балық (10-, 11-, 12-ай) бұлар туса болды көкте жарық» [13] деп әзіргі аталып жүрген жұлдыздар ретін анықтайды.

Ендеше жоғарыдағы зодиак есебіндегі жұлдыз реттері мына жұлдыздардың кейбірінің аты тіпті айларға тураланы реті ұқсамайды. (кестеге қараңыз).

Ай аты реті	Зодиак бірінші нұсқа	Зодиак екінші нұсқа	Құтадқу білік	Қазақстан ғалымдары	Арабшадан қазақшалау	Арабша аталуы
1	Токты	Ылақ	Көнек	Балықтар	Ғұт	Жамал
2	Торпак	Ақпан	Балық	Токты	Жамал	Ғұт
3	Егіздер	Азыйра	Қозы	Торпак	Сәуір	Тауама
4	Шаян	Сәуір	Ұт	Егіздер	Зәузә	Зәуза
5	Арыстан	Зауза	Ерендіз	Шаян	Саратан	Ғамал
6	Бйкеш	Саратан	Қошық	Арыстан	Әсат	Мизам
7	Мйзам	Әсет	Арыстан	Бйкеш	Сүмбілә	Әсат
8	Саратан	Қамал	Бидайбас	Мизам	Мизам	Сүмбілә
9	Мерген	Дәлу	Ұткі	Шаян	Ақырап	Саратан
10	Ешкі мүйіз	Мизам	Шаян	Мерген	Қауыс	Ғағрап
11	Шөміш	Қауыс	Жак	Ешкімүйіз	Жади	Дәлу
12	Балық	Өміт	Ылақ	Шо койшы	Дәуу	Жәди

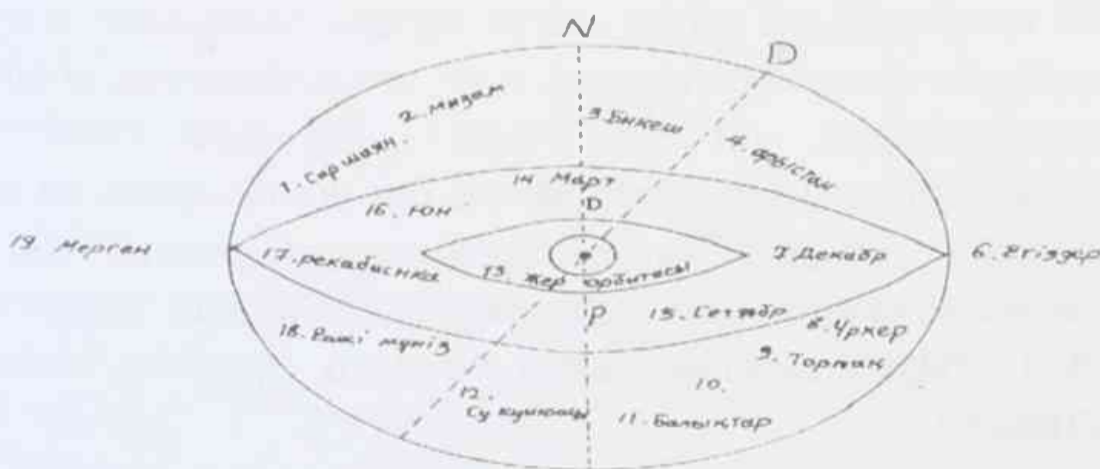
Бұдан бір-бірін қайталап жатқан атаулар екенін, өйткені әрбір дәуірде халқымызға ықпал еткен араб, парсы, түрік мәдениетімен оларды аударып қолдану барысында ауысулар болғанын байқаймыз. Себебі кестеде араб тіліндегі «ғамал» бізше (торпак), жади (лак), қақырап (шаян), әсат (арыстан), ғамам (көгаршын), мизам (таразы), ғұт (балық), тауаман (егіздер), сүмбыла (масақ), зауза (шекілдеуік), сәуір өгіз), азиза (әз) т. б. анықтасақ «шомыш басы», «су құюшы», «қауыс» деген атаулар үшеуі де жеті қарақшыны меңзеп тұрса, «мерген», «жарық», «далулер» бір мағына жұлдыздар, т.б. Міне, осыларды түгел анықтасақ ғана жұлдыздары ретімен тәртіпке тұрғызуға әбден болатындығы, тіпті әр маусымдағы, айлардағы амалдармен айларды да тәртіпке салуға болады.

Мұндай десе «он екі ай жөнінде қазақтың өзінің жұлдызсыз – ақ аты бар емес пе» деушілер де шығады. Рас халқымыздың асыл қазынасы «Шипагерлік баянда» он екі айды «ергу», «көктеу», «мезгу», «гүзгу», «шілдеу», «тамызық», «дәнду», «соқту», «күйек», «ықтырғы», «ығыс», «қаңтар» деп байырғы тілімізбен дәлелдеген екен. Осы ай аттарын қарап отырсаңыз бүгінгі қазақша ай аттарының баламасы тәртізді бәрі де

шаруашылықты кәсіп еткен халқымыздың нағыз еңбек амалынан туғандығы белгілі. Ендеше ай аттары көп айтыла беретін Әміртемір ұрпағының астрономия атауларының орнын шаруашылық ғылымы немесе халықтың өзінің еңбек амалынан қорытындылаған нағыз еңбек жемістерінің нәтижесі басып түскені ғажап емес. Сондықтан да «ұлыстың ұлы күні» деп «наурыз» айында күн мен түннің теңеліп, Самарқанның көк тасы ерігенін дәлелдейді.

Әйтсе де және бір ескерер осы қазақи атау деп жүрген «тамыз», «мизам», «шілде» деген ай аттары мен амалдар аталатын «зауза», «үт», «норыз», «саратан», «үркер», «қауыс», «сүмбіле», «қақырап» аттары да түгел жұлдыз аттары. Жоғарыда айтқанымыздай, араб, парсы, түрік тілдерінің ықпалымен тілімізге келіп сіңіп бұлардың қазақша аударма аттары бір-біріне шатасып, бір мағыналы атауды екі ай не екі амалға қолданып жүргенімізді байқаймыз. Мысалы: «саратан» (алабел өгіз), «зауза» (шекілдеуік) мағынасында, әр екеуі жұлдыз аты болып екі амал болып екі амал емес бір амал болуы тиіс. Өйткені аңызда саратан бөлек зауза бөлек өлмеді ғой. «Мизам» (жұлдыз) осы айда және «таразы» амалы бар деп есептейді. Нәтижеде мизам, таразы деген мағынаны білдіреді. Ал «масак», «сүмбіле» деген екі амал кезіктіреміз. Нәтижеде сүмбіле, масак мағынасындағы аударма тілі, осындай шатастырылулардан ай, амалдар қайталану немесе орын ауысу жағдайы болып отыр. Осылардың толық мағынасын ұғып ретке тұрғызсақ қана ай, амал аттарын дұрыс алып шыға аламыз.

Алайық, бүгінгі көрсетіліп жүрген амалдар – ақпан, үт, өз, наурыз, отамалы, сәуір, саратан, зауза, қыркүйек, «мырза, бас шілде, сарша», үркер, сартамыз, масак, таразы, қаражел, бұғының мүйізі қатты, қауыс, бұрқырау, ақырап, сірне, қыркаяк, тоқырау деген жиырма төрт амал аталынады. Нәтижеде осындай мазмұн қайталау бәрін байқасақ амалдар бұған жетпеуі де, бұдан көп болуы да мүмкін. Сондықтан пікірімізге бұдан да күшті ғылыми дәлел алып шығу үшін (1-суретке қараңыз) жер орбитасын айналып өтетін жиырма жұлдыздың атаулары – араб, парсы, түрік, орыс тілдерімен шатасуы болмаса айналым жүйесіндегі бір жылдағы амалдар екенін әйгілейді.

1-сурет. Жер орбитасын айналып өтетін жиырма жұлдыз [5]

Міне осы бір жер орбитасын айналған аспан әлеміндегі жұлдыз тізбе реті бір жыл ішінде әр маусымға бөлініп сап түзейтін амалдардың негізі болмақ.

Пікірімізді тіпті де анықтау үшін он екі ай атауына кестемен тоқталайық (төмендегі кестеге қараңыз).

Моғолша	Дыбаша	Арабша	Құлпытаста	Диуани лұғат-ит түрkte	Шипагерлік баянда	Қазақша
Ғұлғұны	Көскә	Ібәрә	Күску	Сыпқан	Сумақы	Тышқан
Үкір	Інек	Бахар	Үр	Үр	Манғаз	Сиыр
Пар	Пар	Әсат	Барыс	Барыс	Айбар	Барыс
Тола	Толай	Арнап	Табшқан	Тошқан	Секем	Қоян
Моға	Жылан	Хаят	Илан	Илан	Суман	Жылан
Морын	Жылқы	Хайыл	Нәк	Нәк	Тұлпар	Жылқы
Улу	Улы	Ғұт	Юд	Юд	Иіртеқ	Ұлыу
Ғоиең	Ғой	Кәнам	Құт	Қой	Шопан	Қой
Мешін	Мшым	Маймы	Бчын	Бчын	Мешін	Мешін
Ноқа	Ыт	Кәліп	Іт	Іт	Айтак	Ит
Тақа	Даға	Дәжажа	Такку	Тақағу	Шакырауық	Тауық
Қақай	Ғағай	Қыбрер	Лағызн	Доңыз	Қорыскы	Доңыз

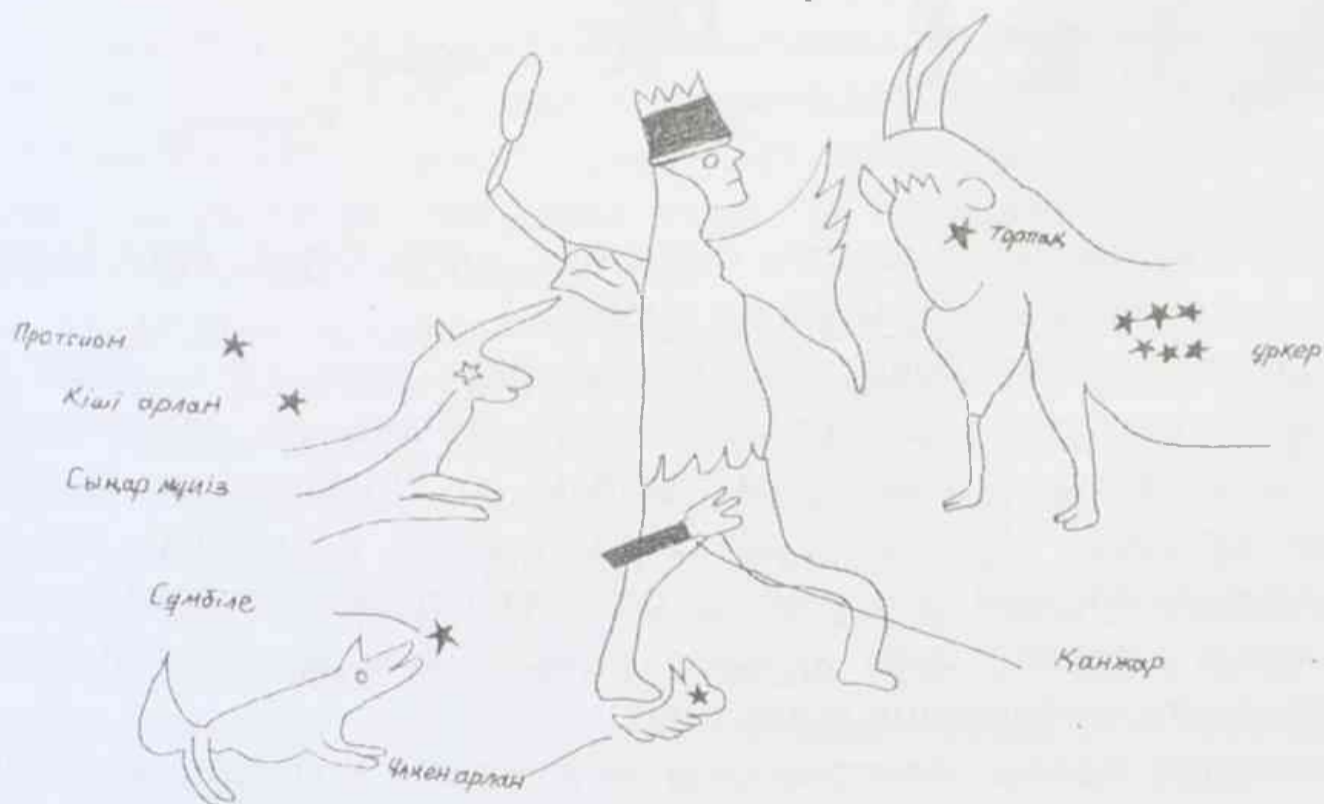
Осы кестеге қарасаңыз-ақ бұрыннан қазірге дейінгі тіл өзгерісі және аралас жүрген ұлттар аралығындағы тілдердің алмасуынан жұлдыздар мен амалдардың да бір-бірімен шатасуы барлығын аңғарамыз. Бұған бірнеше мысал: Түрік тілінде және құлпытаста сиырды «үд» десе мұндағы «үд», «үт» (балық) атты жұлдызда болған. Жұлдыз бойынша «үд» болады да, «үт» балыққа, ұлуға, жыланға тәуелдесек жөн сияқты. Ал «сиыр», «нәк» тілімен алыну тура келеді. Мұндай болғанда орын ауысып кетті ме деп те ойлаймыз. Ал парсыша «әсат» деген жұлдыз аты болса жылдағы «барыс» (арыстан) осы емес пе, ұлуды түрікше «юд», құлпытаста «юнд», арабша «ғұт» десе «ғұт» жұлдыз аты болып (балық) деген мағынада т. б. ендеше мұндай ауыспалықты, ұқсастықты жоғарыдағы кесте арқылы дұрыстап алуымызға әбден болады. Қорыта келгенде, он екі ай әзіргі ғылым мойындаған күннен кейінгі ірі мүше «юпитер» атты алып планета қою атмосферамен қоршалып тұрғандықтан өз төңірегіндегі он екі серігі (жұлдыз) жай көзге көрінбегендіктен бақылау арқылы анықтайтын он екі жұлдыздың он екі ай, жылға қатысты болғанын, он екі санды цифрмен құралған ай, күн, жұлдыздың атымен қатысты екенін осы аспан жүйелері ықпал жасап он екі ай, жылдарды тудырып отырғандықтан халық бұларға құдайша сыйынып, табынып, бойсұнып отырған.

Аспан денелерінің наным-сенімге айналуы

Анықтап айтқанда, біздің жыл санауымыздан ілгері I–II ғасырда, жыл санауымыздан I–VI ғасырларда ислам дінінен бұрын мүшірік, шаман дініне сенген халқымыздың (әзірде халқымыздың тұрмысында ішінара қолданып

отырғандай) бейіттердің үстіне ай, күн формасында тас қалап тізу, сызуды жалпыластырған. Бұрынғы сақ тайпаларының солтүстік тобы дүнгендер (теле тайпалары) бабаларының басына аспан денелерінің үлгісін орнатып қалмастан ай, күн, жұлдыздарға сыйынып отырған. Бұдан бергі түркештер дәуірінде де мүсіндердің бетін шыққан күнге қаратып қойған. Қамырларды (мықтың үйлерін) күн формалы немесе аспандағы жұлдыздар бейнелес етіп келгендігін бүгінгі археологиялық қалдықтардан көріп, біліп отырмыз.

Біз сөз етіп отырған осы күн, ай, жұлдыздарға өз кезінде ежелгі Гректердің күдай ретінде қарап «март» (марс күдайы), «апрель» (күн күдайы аполла), «июль» (стерардің құрметі), «юпитер» (бас күдай), «марс» (соғыс күдайы), «венера» (ғашықтық күдайы) деп сеніп келгендей, біздің халқымызда күн, ай, жұлдыздардан тілек тілеп, сыйынып, жалбарынып отырған. Мұнда аспан жүйелерін өз шаруашылығына үйлесімді етіп пайдалану үшін өздеріне қанық болған, күнделікті шаруашылық әрекетте болған төрт түлік мал жайында, аң, құстар жайында аңызға (жоғарыдағыдай) айналдырып, барлық жақсылық пен жамандықты осылардан күткен. Мысалы: ертеде Орюн деген мерген болыпты. Оны бұқа сүзбек болғанда батыр оны шоқпармен жасқап тұрса «үлкен арлан» (сиыртус) оған айбат шегіп батырға ұмтылса, Орюн батыр «қоян» (жұлдыз) табанына басып тұрып, басқаларды жасқап бой бермей тұрғанда «сыңар мүйіз» оның арқасына келіп сүзбек болады, «кіші арлан» енді бір жағынан арпалысып келеді, ақыры Орюн батыр бұлардың бәрінен жеңілмей жайпап салып тұрғанда «саршаян» келіп шағып өлтіреді екен. Міне осы оқиғаны сурет арқылы былай бейнелеген (2-сызбаға қараңыз).

(Қасен Әбіш. «Халық астрономиясы» кітабынан)

2-сызба. Жұлдыздар жайындағы аңыздық сызба [5].

1-сызба. Көтеріліп келе жатқан күн көзіне талпынған хайуандар мен адамдар (Көктөғай ауданы бұраты жыраты жартас суреті).

2-сызба. Таңбалыдағы жұлдыздарға сыйынып тотем беріп, биге басқан адамдар (Көктөғай ауданы Таңбалы үйғыр сызбасы).

Міне, жоғарыдағы аңызда бейнелеген сызбалардан және 3-4-сызбадан да жартас бетіндегі суреттерден де аспан денелеріндегі күн, ай, жұлдыздарға адамзат пен хайуандардың талпынуын, оларды өз тірліктерінде тотемге айналдырғанын көреміз. Қорытып айтқанда, аспан әлеміндегі наным-сенімдердің тотемдер арқылы халықтың рухани сана-сезімімен және барлық қол өнерінен орын алғаннан сырт халық тұрмысындағы жол-жосын, әдет-ғұрыптық категорияға көтерілгенін аңғарамыз.

Ал халқымыздың жалпы этнографиясы мен жалпы қолөнерінің кіндігі болған, үріккен жылқыдай топтанған жұлдызды «үркер», «жетіқарақшының» тұрған бейнесіне қарап «шөміш бас», «үш арқар», «үлпілдек» деп ат қойып ұқсатқаны сияқты әрбір жұлдыздың орналасуы формасы, орнына қарай ұқсату белгісінде қойып отырған, қараныз: «ешкі мүйіз» (3), «иін ағаш»

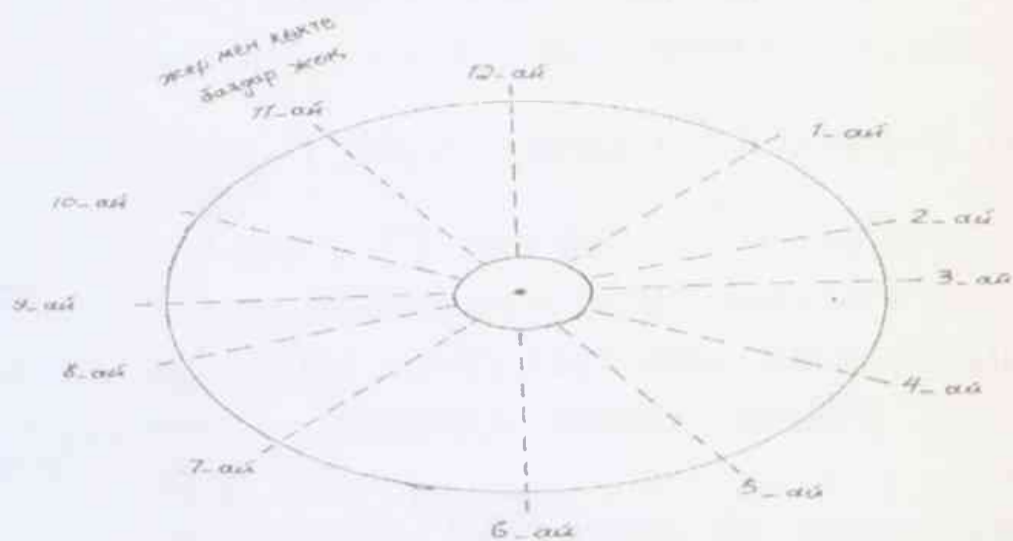
(☾), «балықтар» (🐟), «күн» (☀), «жеті қарақшы» (☾), «ілік» (☾), «қос жұлдыз» (☾☾) (бұны іздер деп те атайды) т.б. түрлі формалармен бейнелеп, осы бейнелеулер зорвоттық фиора үлгісінде халықтық өнер үлгілерін тудырған. Мысалы: (☾) кошқар мүйіз, (☾) табак үлгі, күн деп те аталады, (☾) жұлдыз, (☾) ай үлгі, (☾) көз үлгісі, (☾) сыңар мүйіз үлгісі т.б өрнектер туындап, бұлар бірінен-бірі дамып, бірін-бірі толықтап, барлық қолөнерімізге келіп сіңіп, ерен сенім, нанымдық хикаялармен атадан балаға, дос-жаранға, сүйген жарлар арасында арман-тілекке, идеялық сенімге айналды.

Бұған мысал: ай өрнектерін «айың оңынан тусын», күн бейнелерін «күнің шағылмасын, маңдайың жарқырап, аспаның ашық болсын», жұлдыз үлгілерін «жұлдызың биіктесін, сөнбесін, маңдайың жарық болсын» деумен, бұған «аспан», «жер», «түрлі өсімдіктер», «төрт түлік мал» үлгілері қосылумен бірге, мүйіз өрнегі «қорасы қойға толып, бай, бақытты болу тілектерін сіңіру арқылы кейінгі ұрпаққа қалдырып отырғанын көреміз. сондықтан да халқымыз аспан жүйелеріне айрықша сыйынумен «көкте тәңір, жерде әулие бар» деу арқылы аспанға аяқ көтермеу, көкке қарап түкірмеу, налымау, шыққан күнге қарап сыйынып, тілек тілеп бас ию, батқан күнге сыйыну, кеш батқанда бір күннің өтіп кеткеніне опық жеп жылау, туған айға қарап алақан жайып «ай көрдім, аман көрдім, бақытты байлық заман көрдім, амандықпен осынша жасқа келдім, ескі ай есіркеп, жаңа ай жарылқай көр» деп беттерін сипайды.

Сонау неше мың жылдың алдындағы қазақ ұлтының тегін құрайтын тайпалардың бірі «Ғұндар шежіресінде» Тәңірқұт таңертең шабуылға аттанғанда күнге табынып барып шеру тартса, ай, жұлдыздардың нышанына қарап, ай толғанда шабуылға өтеді, ай туғанда қолын шегереді, ақбозат сойып күніге тасаттық береді [14].

Осылайша халқымыз «әр айдың өзінің несібесі, сілесі болады» дей келіп, бұл пікірін мына аңызбен дәлелдейді. «Ертеде бір жетім қыз бен жігіт бір-біріне ғашық болып, басқалар жағынан қақпай-кемсіту көріп, зар болып жүргенде олардың көз жасын көрген құдайдың мейірі түсіп, екеуін сарала қазға айналдырып жіберіп, еркін дүниеде еркін тірлік етуіне жол қояды. Әйтсе де бұл екеуіне қызғаныш еткен адамдар сонда да қақпайлай берген соң құдай оларды айға шығарып жібереді» [15] дей келіп, әзіргі ай бетіндегі көленкені сол екі жетім деп түсініп, сарала қаздың етін, жұмыртқасын жеуге жол қоймайды.

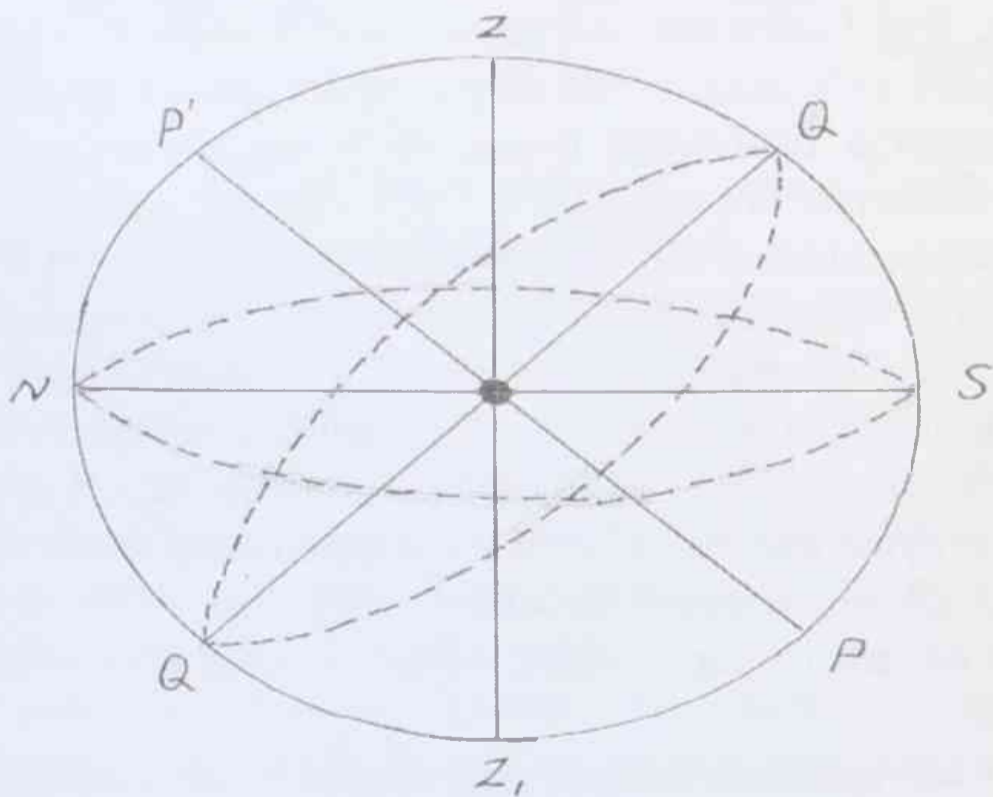
Халқымыз жоғарыдағы аңызға негізделіп, әр дөңгелек айдың жанысында бір сары жұлдыздың маңдайға келіп тұратынын, егер сол жұлдызға қарсы жүрген адам сол айдың сілесіне қалып, қатерге тап болады дей келіп былайша бағдар белгілейді.

(6-сызба) [23].

Көрсетілген әр айда осы бағдарда жол жүруді шектейді. 11-ай (аспан мен жерде бағдар жоқ) деп еркін жүруге жол қойса, 21-айды сапар айы деп бұл айда бүтіндей сапарға шығу, той жасауға жол қоймайды.

Халқымыз жоғарыда айтқан «он екі айдың он бір айында он бір сары жұлдыз болады. (Аттары белгісіз) «мешін», «тауық», «жылқы» жылдары сары жұлдыз жалпағынан көрінсе мал мен жанға қатер, бір қырынан көрінсе ештеңе етпейді» дей келіп, тарихта мешін жылдың бәрінде соғыс, жұт болып тұрғанын «мешін жыл, есіңнен кетпес есіл жыл» деп еске алады. Міне бұл пікірімізге ғылыми дәлел алып шығу үшін материалдық горизонт бойынша дәлелдесек, «дөңгелек шеңбер аспан сферасы десек, тік сызықтың

7-сурет

"2", "2" әріптері ортадағы «0» нүктесі арқылы жүрген жазықтықтағы тік сызық бөлгіш болып, «шығыс», «батысты» анықтаса "P" , "P" ды бойлап тұрған сызық «оң», «сол» түстік "N", "S" нүкте аралығындағы сызық «солтүстік» сызық болса, "Q", "Q" екі нүктені тұтастырған сызық «қиыр, оң, солтүстік» жарты шар болып, міне бұлар меридиан жазықтығы мен аспан экватор арқылы айналып тұрған қозғалыс жүйелерін байқаймыз да, аспан, жер, жұлдыз, күн, айлардың бір-бірімен тартылыс күші сынды құдіреттің физикалық тылсымдыққа ие екенін аңғарып, жоғарыдағы «әр айдың бағдары болады» деумен көшіп-қонуда, сапарға шығарда – жұлдыз туып келе жатқанда, жұлдызға қарсы жүрмеу, егер біле тұрып жүрсе «білмегенге білдіремін, біле тұра білмегендей болып көшсе бүлдіремін» деп «жұлдыз айтқан екен» деген халықтық шектемелер арқылы халқымыз жер шары айналым жүйесін өз өмірлеріне ерен пайдалануда. Ендеше әзірге дейін тұрмыста «қаракүт» жұлдызымен ауру емдеу, қолға шыққан сүйелді айға қаратып «ай-ау, ай-ау сүйелінді ал да, қолымды бер» деп жалбарыну, жаңбыр алғаш жауғанда «дерт-дербезден басымды аман сақтай көр» деп басын жаңбырға төсеу, күн алғаш күркірегенде «ұлудың сайтанды ұрған шыбыртқысының дауысы» деу, күн күркіреуін Ислам дінінде «Рахат деген көктегі періштенің үні, Аллаһтың жаудырған нұры» десе, найзағайды «Аллаһтың жаудырған жаңбырын жерге түсірмеуге қарсыласып, қанатымен тосқан шайтандарды, Аллаһ тағала шыбыртқымен ұрған дауысы» деу, күн алғаш күркірегенде «Алла ырыздығыңды молынан бер, малымыздың желінін сау, сүтін мол ет» деп шөмішке айран құйып үйдің жабығына, босағаға айналдыра жағуы, күн мен айдың шығып-батуына қарап заман, ауа-райы, адамдардың тағдырын мөлшерлеу, мысалы: «күн арты қызарып батса, ел басшыларына қатер» деу, «наурыздың» алғашқы күні шыққан күнді бақылап, қызарып шыкса жақсылыққа, шаңыттанып көтерілсе қуаңшылыққа, көгілдірленіп көтерілсе жаңбырлы болады, деп алдағы бір жылдық табиғатты межелеген. Әуелі халқымыз дүниедегі барлық нәрсе егіз болатындай аспандағы жұлдыз да егіз, жұлдыз «адамдардың бағы мен сорын, өлімі мен өмірін меңгеріп отырады» дейді (Халық анызы).

Ендеше жоғарыдағы аспан өлемі және мифтер мен халқымыз санасындағы байланыстардың бұрыннан әзірге дейін жалпы өмір тіршілігіне біте қайнасып, қол өнерлеріне дейін сіңісуі тылсымдықта, ұлылықта жатқанын байқау қиын еместей.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Мұра» журналы, № 3, 1988, 49-б.
2. Оғыз нама. Орталық ұлттар баспасы, 1982.
3. Асқарұлы К. Абақ керей төресі және Әлен уан ордасы// Алтай аймақтар тарихи материалдар кітабы. 2006.
4. Көктоғай ауданының аңыз-ертегілері. 1993.
5. Астрономия., Алматы: Қазақстан мемлекеттік оқу-ағарту баспасы, 1955.

6. Тілеукабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Шинжаң ғылым-техника баспасы, 1994.
7. Қйсса сұлэмйә. Қашқар баспасы, 1988, 34-б.
8. Күлтегін ескерткіші жазбасы.
9. Қорқыт ата кітабы (Шинжаң жастар-өрендер баспасы 1988) және «Көктоғай ауданының аңыз-ертегілері» 1993.
10. Халық аңызы (Көктоғай ауданынында 1991 жылы 63 жастағы Қауан Орынбасар ұлының айтуында).
11. Халық аңызы (Көктоғай ауданынында 2001 жылы 81 жастағы халық емшісі Мөлгәждардың айтуында).
12. Махмұт Қашқари. Түрік тілі сөздігі. 2001.
13. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Орталық Ұлттар баспасы, 1989.
14. «Мұра» журналы, № 4, 1991, 39-б.
15. Халық аңызы. Жеменей ауданында 1972 жылы 73 жастағы Тотыкүс Самалбай кызының айтуымен жазып алынған.
16. «Астрономия» және Көктоғай, Алтай өніріндегі жартаc суреттерінен.

REZUME

B. ZHUMABAIYLY (Urimzhi) ABOUT THE WORLD OF HEAVEN

The article deals with holy numbers in Kazakh life which have a special meaning up to now, such as 'seven', 'forty', and 'twelve months' and etc. The author gives examples showing the connection of heaven with the subconscious of our people through different legends and stories.